

Драгана Антонијевић

Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета
Универзитета у Београду
dantonij@f.bg.ac.rs

Љубица Милосављевић

Институт за етнологију и антропологију Филозофског факултета
Универзитета у Београду
ljmilosa@f.bg.ac.rs

„Трећа опција“: осцилирајућа кретања гастарбајтера у пензији*

Тема овог рада тиче се нових тенденција у кретању радних миграната који су отишли у пензију. Рад представља део истраживања, спроведеног током 2014. године у источној Србији и Бечу, о стратегијама живота у старости пензионисаних гастарбајтера. То је тема која је запостављена у домаћој науци, а од скоро је привукла пажњу и светске научне јавности у оквиру покушаја да се интердисциплинарно повежу студије миграција и студије старости. Досадашња светска литература о пензионисаним мигрантима обично се тицала теме повратка гастарбајтера у домовину, али најновија истраживања показују промене у тренду кретања остарелих миграната различитих националности, који су радни век провели у западној Европи, именујући их као „осцилирајућа кретања“ или као нову, алтернативну „трећу опцију“. Она, пак, чине једну форму сезонских и циркуларних миграција које представљају доминантан облик савремене мобилности миграната у Европи. Желели смо да проверимо каква је ситуација са гастарбајтерима из Србије – да ли се враћају у домовину након пензионисања или не и који их разлози мотивишу на одлуке о начину живота на „две адресе“.

Кључне речи: гастарбајтери, старост, пензија, осцилирајућа кретања, двострука боравишта.

* Рад је резултат истраживања на пројектима: “Антрополошко проучавање Србије – од културног наслеђа до модерног друштва” (177035) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС и „Амбивалентна носталгија у културном наслеђу и идентитету гастарбајтера“ који је финансирало Министарство културе и информисања РС.

The „Third Option“: Oscillatory Migrations of Retired Guest Workers

The subject of this study is focused on new migration tendencies of retired guest workers. This paper represents one part of a study conducted during 2014 in eastern Serbia and Vienna regarding life strategies of retired labor migrants. In domestic (Serbian) social sciences this subject was neglected, but recently it has attracted global social scientific attention with an idea of interdisciplinary merge of migration and age studies. To the day, global literature has only covered retired migrant laborers return to their home countries, but recent studies show changes in migration tendencies of retired laborers of many different nationalities, who have spent their work age in Western Europe. These new migration patterns were called “oscillatory movement” or as a new, alternative “third option”. They are only a form of seasonal and circular migrations which present the most dominant fashion of modern migrant mobility in Europe. Therefore we wanted to see what is the situation with labor migrants from Serbia – do they return to Serbia once they retire or not, and what are their reasons for choosing to live on “two addresses”.

Key words: labor migrants, retirees, old age, oscillatory movement, double residence.

Миграције старијих особа

Циљ овог рада је да представи део истраживања које је за предмет имало испитивање старости гастарбајтера, стратегије њихових животних избора у пензији, вредновање старости, сезонске миграције које предузимају, њихове боравишне аранжмане, као и збрињавање остарелих гастарбајтера¹. Још током наших ранијих истраживања (в. Antonijević 2012, Antonijević 2013) уочили смо да се проблемом старости и живота у пензији некадашњих „привремених радника на раду у иностранству“ заправо мало ко бави у домаћим оквирима, премда се и светска научна јавност том проблему окренула релативно скоро у настојању да се развије нова интердисциплинарна веза између *студија миграција* и *студија старости* (Warnes and Williams 2006, 1259). Један од фокуса међународних истраживања усмерен је на питање миграција старих особа, на врсте и мотиве таквих сеоба, па смо у том правцу усмериле део наших истраживања у жељи да установимо тенденције у кретању и одлукама у вези са боравиштем наших пензионисаних гастарбајтера.

Миграције старијих особа (*elderly migration*) постале су препознатљив феномен у последњих двадесетак година. У светској литератури приступа им

¹ Први објављени део истраживања био је посвећен проблемима неге и друштвеног и здравственог збрињавања „девизних“ пензионера (Milosavljević i Antonijević 2015), други део смо посветиле проблемима пензионисаних миграната у Европи, врстама пензија, вредновању старости и стратегијама животних избора у пензији (Antonijević i Milosavljević, *in press*, Etnoantropološki problemi, Vol. 11, Is. 1, 2016), док овај рад представља трећи део нашег истраживања везан за сезонске миграције и боравишне аранжмане гастарбајтера у пензији.

се у контексту процеса старења и промењених животних околности, нарочито после пензионисања као једне од великих прекретница у животном циклусу. Узимају се у обзир услови живота и процес доношења одлука о промени боравишта након пензионисања, на шта могу утицати различити фактори: смањење прихода, високи издаци за одржавање дотадашњег боравишта, незадовољство околином, жеља за променом климатског и географског поднебља, смрт брачног партнера, жеља да се живи у близини деце или родбине, погоршање здравља, посебне потребе за негом итд. (Wiseman and Roseman 1979). Неки аутори указују и на друге, често занемарене, разлоге попут принудних и присилних масовних миграција у којима учествују и стари људи, двоструко угрожени сеобом и старењем у непознатој средини (Litwin and Leshem 2008).

Старији мигранти у Европи не могу се посматрати као хомогена група, будући да се селе из различитих разлога и припадају различитим националним и социо-економским групама (в. Ackers and Dwyer 2004; Warnes et al. 2004), но научни радови који се њима баве најчешће узимају у обзир две различите групе људи које заједно и разматрају, мада за то нема много основе. Иако су, како пишу Варнс и Вилијамс, „обе групе снажније привукле пажњу и подстакле иновативна истраживања од почетка 90-их година XX века“ (Warnes and Williams 2006, 1257), реч је о другачијој врсти миграната и другачијим разлозима и правцима њихових кретања.

Једну врсту старачких сеоба предузимају особе које након пензионисања први пут крећу у миграцију, било унутар своје земље, што је поглавито случај у САД, било ван своје земље, што је случај међу западним и северним Европљанима. Њихов тип миграције означава се као *amenity-led migration* односно „миграције ради удобности“ (в. Wiseman and Roseman 1979; Williams et al. 1997; King et al. 1998; Casado-Diaz et al. 2004; Warnes et al. 2004; Warnes and Williams 2006; и др.). Ради се о сезонском или сталном пресељењу старијих особа мотивисаног разлозима који доприносе њиховој удобности и лакшем животу у пензији, и то најчешће у јужније, топлије крајеве, на обале мора, у близину бања или у сеоске пределе изванредне лепоте, имајући притом у виду земље са стабилним политичким и транспарентним и ефикасним правним системом.² Таква селидба пензионисаних миграната у јужне пределе, чија је карактеристична позиција негде између туриста и насељеника, створила је у појединим местима читаве нове заједнице које постају све више видљиве и све утицајније у земљама/областима у које су се доселили.

Другу групу, која је уједно наш предмет интересовања, чине радни мигранти који су као млади дошли на рад у земље западне и северне Европе и у њима остали и остарили. Тек када је прва генерација радних миграната почела да одлази у старосну пензију, током 90-их и 2000-их година, појавило

² У Европи су такве дестинације „миграната зарад удобности“ најчешће земље Медитерана: обале Шпаније, Балеарска и Канарска острва, Португалија, Малта и Тоскана у Италији (King et al. 1998).

се интересовање чији је фокус био усмерен на везу радних миграција и старења, те предвиђање даљих кретања ове појаве (в. White 2006).

Расел Кинг са сарадницима уочава појаву обрнутих кретања (King et al. 1998): радни мигранти су ишли из јужне Европе ка западној и северној, док западноевропски мигранти „зарад удобности“ сада предузимају кретања ка југу. Та кретања имају различиту социо-економску позадину: прва група је ишла да ради и заради, на тај начин уједно помажући економски процват западноевропских земаља; друга група се, попут птица-селица, сели у јужне медитеранске земље, по правилу економски слабије од њихових матичних држава, не да би помогли економију тих земаља већ да би смањили сопствене трошкове живота у пензији и уживали у благодетима климе, мада не треба занемарити потрошњу коју тамо остварују.

Остарелим мигрантима различити аутори су се бавили највише у оквиру теме о *повратним миграцијама (return migrations)*. Обично су се разматрали економски, социјални и структурни фактори који утичу на разлоге, мотиве, одлуке и припреме за повратак у домовину, донекле је разматран и психо-социјални статус повратника, у смислу њихових (не)испуњених очекивања, успешних прилагођавања или разочарења у околности у домовини. Предложени су различити модели повратних миграција и класификације повратника, међу којима највећу, мада не и једину групу, чине повратници пензионери (в. нпр. Cerase 1974, Gmelch 1980, Klimt 1989, Cohen and Gold 1997, Constant and Massey 2002, Cassarino 2004, Čapo Žmegač 2010, Antonijević 2013, и др.).

Уочена је и појава тзв. *уо-уо миграција* (Margolis 1995, 32), односно двоструких повратника који су се најпре вратили у домовину за стално али су се, суочени с незадовољавајућим животним условима, поново вратили у земљу претходног радног боравка у намери да у њој остану заувек.

Неки аутори су, пак, проучавали појаву *циркуларних* или *шатл миграција (circular and shuttle migrations)* смештајући их у теоријске оквири транснационализма, а које претпостављају стално кретање миграната између домовине и гостујуће земље, ширећи и одржавајући интензивну мрежу контаката и политичких, социјалних и економских активности у обе средине, без посебне намере да се у било којој населе за стално (о транснационализму в. нпр. Glick Schiller et al. 1995, King 2002, Guarnizo 2003, Vertovec 2004 и др.). Што се наших радних миграната тиче, улазак Србије на „белу шенгенску листу“ 2009. године додатно је отворио врата многим да током године слободно циркулишу у земље ЕУ где раде било „на црно“ било сезонске послове под уговором, докле им траје дозвољени боравак (90 дана), што потпада под *сезонске миграције*.

Посебна пажња је посвећена проблему трајног насељавања „привремених“ миграната и њихових породица у гостујућим земљама. Карактеристичност ове појаве представља чињеница да то није била првобитна намера привремених радних миграната чији се боравак, међутим, одужио деценијама а повратак у домовину постао носталгични и „wishfull

thinking“ наратив, који су многи аутори окарактерисали као мит или маштање о повратку (в. Klimt 2000, Ganga 2006, Ђаро 2012, Антонијевић 2013). Штавише, трајно насељавање радних миграната нити је била нити је данас жеља развијених земаља које су примале раднике на привремени рад, али та појава је постала толико раширена и присутна међу мигрантима да је као последица неуспеха мигрантских програма³ настао слоган „ништа није трајније од привремених страних радника“ (Ruhs 2006, 7).

Са појавом временски неодређеног, одложеног повратка у домовину или пак одустајања од истог сусрели смо се и током наших истраживања: помало нас је изненадило сазнање да се све већи број наших гастарбајтера, упркос некадашњим намерама да се врате, на крају свог радног века одлучује за останак у иностранству.

Заправо, наши гастарбајтери-пензионери се све више одлучују на нешто што се у литератури већ назива „трећа опција“ или „избор на пола пута“ (Bolzman et al. 2006, 1373). Ту опцију карактеришу *осцилирајућа кретања (oscillatory migrations)* (Ganga 2006, 1406) или тзв. *пендулум миграције (pendulum migrations)* (de Haas and Fokema 2010, 555; Markov 2012, 124)⁴, будући да већи део године живе у иностранству док се у домовину враћају на неколико месеци годишње, свесно градећи двострукост својих боравишта. Значајно је указати на то да *осцилирајуће кретање*, популарно названо „come and go“ или „va-et-vient“ модел, представља, како многи истраживачи сматрају, нови и све учесталији образац понашања пензионисаних гастарбајтера различитих националности, па се већ може говорити о преовлађујућем *моделу животног избора* остарелих гастарбајтера којим се настоји одржати, и након престанка радног односа, присутност и припадност у обе средине (в. Bolzman et al. 2006, Ganga 2006, de Haas and Fokkema 2010, Markov 2012). Догодило се то да је прва генерација миграната, временом, променила своју одлуку, преоријентишући се са „повратка“ на „двоструку резидентност“ (Warnes and Williams 2006, 1275). С тим у вези, истиче се да је бинарна дистинкција која је била у основи гастарбајтерског модела – или повратак или останак – превазиђена и застарела, уступајући

³ Најпознатији мигрантски програми, који су подразумевали обавезан повратак у домовину страних радника након истека периода уговореног привременог рада, а који су се неуспешно завршили у смислу нежељеног трајног насељавања тих радника, јесу *Gastarbeiter* програм у Немачкој (1955-1973) и *Bracero* програм у Сједињеним Америчким Државама (1942-1964) (Ruhs 2006, 7).

⁴ Иако Ивајло Марков изједначава феномене „пендулум“ и „уо-уо“ миграција, он није у праву. Стога треба скренути пажњу на то да Максин Марголис, која је употребила израз „уо-уо мигранти“, указује на суштинску разлику између тих кретања (Margolis 1995, 32). „Уо-уо“ представља промену првобитних планова те ремиграцију, док „пендулум“ представља сезонско кретање између земље матице и гостујуће земље. Другим речима, могуће је да забуну уносе изабрани термини, иако кретања уо-уо играчке и клатна на сату, по коме су ове миграције добиле називе, такође јасно указују на њихову разлику.

место новим облицима алтернативног живљења на две адресе (Bolzman et al. 2006, 1373).

Но, ову врсту осцилирајућих кретања радних миграната у пензији не треба побркати са „миграцијама ради удобности“ пензионисаних нативних становника западне и северне Европе, иако се и њихово кретање може сматрати осцилирајућим. Њихови правци кретања су дијаметрално супротни у смислу временске и географске одреднице и, као што је већ речено, различити по мотивима: радни мигранти одлазе у своје домовине током лета, боравећи у местима порекла током одмора, а враћају се у гостујуће земље с почетком јесени где проводе време све до следећег лета. Мигранти зарад удобности крећу се управо супротно: хладне зиме у својим матичним земљама замењују боравком у топлим, медитеранским областима где су купили куће или станове.

У том смислу, истраживачи скрећу пажњу на чињеницу да се сама природа миграција променила, те стога поставља нове изазове за оне мигранте који ће у будућем периоду одлазити у пензију, али и за саме проучаваоце миграција и владе имигрантских и емигрантских земаља, који ће се сусретати са разноврсним облицима резидентности и различитим одлукама миграната. Другим речима, појачана општа мобилност унутар Европе, како младих тако и старих особа, доприноси циркуларним, сезонским и осцилирајућим кретањима, те се ти модели миграција могу сматрати карактеристиком савременог доба.

Други аспект нашег приступа представља теоријски оквир *антропологије старости*. По мишљењу Љубице Милосављевић, „истраживања која се односе на популацију старих људи све су бројнија, али су још далеко од оних тема које се сматрају научно популарним. Ово важи како за домаће научне дисциплине, тако и за друге научне традиције које би, без сумње, имале вишеструког интереса од дубљег упуштања у проучавање последње етапе људског века. У прилог томе иде чињеница да се људски век, активном интервенцијом и напретком медицине, знатно продужио, што је, уз још неке факторе, довело до великог демографског скока и убрзаног демографског старења, које је постало једно од основних обележја развијених земаља“, али и Србије (Milosavljević 2012, 125). Излазак из активне сфере рада представља главну одредницу старости без обзира на стварне године пензионисања, што је проблем посебно значајан за наше гастарбајтере од који су многи отишли у превремену, инвалидску пензију као релативно „млади“, у педесетим годинама живота (о томе више у раду Antonijević i Milosavljević 2016, *in press*). Љубица Милосављевић указује на посебан проблем с којим се сусрећу особе које су отишле у пензију, а то је промена начина живота, промена начина на који та особа дефинише себе, али и начина на који га дефинише средина и, посебно, с тим у вези стоји и слабљење па чак и губљење дотадашњих друштвених веза (Milosavljević 2011, 144).

*

У светлу новог споја научних дисциплина – антропологије миграција и антропологије старости – предузето је и наше истраживање које је било пионирско, барем у оквирима домаће науке. Делимично ограничавајући фактор је представљао недостатак компаративних домаћих истраживања која би нам омогућила нека претходна сазнања и искуства спрам којих бисмо могле да усмеравамо, коригујемо и допуњујемо наше истраживање. Дакле, запостављена тема о старости наших гастарбајтера била је одлучујућа да истраживачки фокус буде на онима који су на рад у иностранство кренули такоређи међу првима, током друге половине 60-их и током 70-их година ХХ века.

Теренско истраживање обављено је током августа 2014. године у Кучеву и околним селима, и у октобру исте године у Бечу.⁵ Одабрале смо ова два града као типична за тему радних миграција у жељи да, прелиминарно, сагледамо врсту и дубину проблема, што би нас могло усмерити ка додатним темама у будућем раду.

Један део истраживања подразумевао је интервјуе с пензионерима повратницима који живе у својим кућама у Кучеву и околини, као и с онима који наизменично мењају две адресе – инострану и домаћу. Други део теренског рада обављен је у Бечу где су прикупљени подаци од старијих гастарбајтера којима је тај град постао стална адреса. Разговори који су вођени у кућама испитаника обично су трајали по неколико сати. Интервјуи у Бечу су такође трајали дуже време, но искуство разговора „на отвореном“, тј. на шеталишту поред канала Дунава и на пијаци Бруненмаркт, где се окупљају наши гастарбајтери, за нас је било ново, и показало је своје добре али и лоше стране.⁶

Током истраживања обављени су разговори с укупно 14 испитаника оба пола (и с још 5 особа запослених у старачким домовима у Кучеву), но овде ће бити, под властитим именом, наведени само они испитаници чији су

⁵ Захваљујемо се на помоћи колегиници Александри Ракић, која нас је повезала са многим испитаницима у Кучеву. Захваљујемо се и нашем старом познанику – писцу Дарку Маркову, који нас је у Бечу упутио на пијаци Бруненмаркт, где се окупљају наши гастарбајтери. Захвалност такође дугујемо Владанки Јовановић, собарици у хотелу у коме смо одселе, на неочекиваној и добродошлој помоћи, будући да нас је повезала са својом свекрвом и њеном пријатељицом које су у пензији и живе у Бечу.

⁶ На пијаци Бруненмаркт у разговор с нама укључило се више наших гастарбајтера, којима смо пришле и објасниле шта хоћемо. Већина је показала радозналост и отворену заинтересованост да с нама разговара, и то је била добра страна искуства. Међутим, често су сви причали на глас у исто време, убацивали се један другом у реч, допуњавали или супротстављали мишљења, скретали с теме или даље између себе развијали разговор. Уз већ постојећу буку на пијаци, на моменте смо се једва између себе чули. На крају, када смо преслушале разговор, снимљен на диктафону, успеле смо да као најјасније и најартикулисаније одговоре извучемо речи само два испитаника, мада смо у разматрању узеле у обзир тај општи утисак који смо стекле у разговору на пијаци. С друге две испитанице смо разговарале на клупи на шеталишту дуж канала Дунава.

ставови и искуства били релевантни и илустративни за тему коју обрађујемо у овом раду. То су: **Ратиборка**, има 71 годину, живи на релацији Кучево–Амстердам, у иностранству јој је цела породица; **Цветко**, 69 година, радио у Швајцарској, време проводи делимично у Србији а делимично у Базелу, где су му жена и деца; **Велимир**, 71 година, радио у Аустрији, вратио се са женом у Србију након пензионисања; **Миодраг**, 84 године, одавно се вратио у Кучево, живи сам, деца и унуци су у Бечу, где је и он радио; **Лале**, 63 године, радни век провео у Бечу, вратио се у Србију, где живи са сином и снајом, жена је са ћерком и зетом остала у Аустрији; **Љубица**, 63 године, живи у Бечу са децом, муж повремено одлази у Србију али се и враћа у Беч, она не намерава да се врати у Бијељину одакле је родом; **Милица**, 60 година, живи у Бечу са децом и унуцима, повремено и на кратко одлази у Србију; **Славко**, 64 године, живи у Бечу и не намерава да се врати у Србију.

„Трећа опција“: живот на две адресе

Осморо наших испитаника може се сматрати повратницима након пензионисања. Иако већи део године бораве у Србији, и даље су везани за иностранство где им живи део породице и где одлазе на редовне лекарске прегледе. Углавном су задовољни што су се вратили кући и констатују да са својим девизним пензијама могу солидно да живе у Србији. Међутим, учили смо појаву да се углавном враћају мушкарци, док се њихове супруге махом одлучују на останак у иностранству, јер желе да буду у близини своје деце и унука. Брачни парови се враћају заједно само ако су им деца остала у Србији. Шесторо испитаника, и након пензионисања, живе или сезонски у Србији и гостујућој земљи или већином у иностранству. Међутим, однос у благу корист броја повратника међу нашим испитаницима не треба да завања: скоро половина не жели да се врати у Србију, барем не у скорије време, и та чињеница показује нову тенденцију међу нашим остарелим гастарбајтерима, коју су нам и они сами потврдили, а то је живот на две адресе.

Изгледа као да су гастарбајтери прве генерације, и након одласка у пензију, остали заробљени у лимбу – ни тамо ни овде. У том смислу се може формулисати и њихова наизглед амбивалентна одлука – ни повратак ни останак. Неке истраживаче је изненадило откриће да остарели гастарбајтери желе да задрже статус и присуство у обе земље због чега стално предузимају сезонска кретања, што је проглашено *новом, алтернативном или трећом опцијом*, иако се чини да је то карактеристика целокупног њиховог гастарбајтерског избивања.

Међутим, заиста постоји промена. Наше мишљење је да су сезонска кретања „тамо и овамо“, заправо, само *успутна последица* њихове суштински донете *стратешке одлуке да остану*, да у пензији наставе живот у иностранству. Болцман са сарадницима истиче да, противно многим ранијим студијама и на њима донетим закључцима, повратак данас представља најмање пожељну опцију остарелих миграната (Bolzman et al. 2006, 1371). Оно што их, пак, повремено враћа домовини јесу носталгија за родним крајем,

свест да ће заувек остати странци у туђој земљи, те изграђене куће у које су уложили скоро сав свој новац, труд, време и надања, но то се, за већину, показује недовољним мотивом да се одлуче на дефинитиван повратак.

Проблем великих, скупих гастарбајтерских кућа које данас стоје закључане и празне само је најуочљивији, најочигледнији показатељ једне сасвим одређене животне стратегије која се испоставила погрешном у својој основи, а то је тзв. „привремени рад“ у иностранству.⁷ Те куће су показатељ жеља, али још више погрешних перцепција људи који су се, као радни мигранти, отиснули у свет у потрази за бољим животом. Они су га, очигледно, и нашли у иностранству, повукавши за собом и своју децу без размишљања о далекосежним последицама те одлуке: о чињеници да се живи тамо где се зарађује и где је окупљена породица а не где се налазе куће – „споменици“ њихових снова о бољем животу. Додатни мотив за останак нашим гастарбајтерима, осим деце и зараде, представљају шири политички и социоекономски фактори: први разлог је политички нестабилан и тежак период кроз који је Србија прошла током 90-их година XX века, те хронична економска криза, што је многе евентуалне повратнике одговорило од одлуке да се врате и нагнало да своју децу, у колико су имали мање од 16 година, одведу из земље; други важан разлог било је увиђање да се привремени рад у иностранству на физичким, махом слабо плаћеним пословима не може „преко ноћи“ претворити у гомилу пара довољну и за изградњу кућа и за удобан живот, што им је распршило снова о лакој и брзој акумулацији потребног капитала и брзом повратку у земљу; трећи разлог је непосредна последица другог – узимање кредита за изградњу баснословних кућа и њихово опремање натерало их је да остану и отплаћују те кредите до одласка у пензију, а неке и преко тога⁸; четврти разлог је деценијски боравак ван земље који их је, практично, претворио у житеље гостујућих земаља и посетиоце родних села. Последице таквог увиђања стварности показују се сада кроз измењену стратегију њихових животних планова: уместо очекиваног повратка у домовину, одлучују се само на летње, повремене посете својим селима и

⁷ Данас се у расправама о миграцијама све чешће доводи у питање појам мигрантске „привремености“ (*temporary migration*), будући да је сам феномен тешко дефинисати. Наиме, обично се привременим боравком сматра период до 5 година, но особе које су отишле на рад у иностранство тај период сматрају недовољним за уштеду којом би могли да реализују, у материјалном смислу, своје жеље због којих су мигрирали. То се скоро по правилу односи и на високообразоване мигранте који су отишли због едукације и бољих услова за рад и напредак у каријери, тако да се привременост најчешће на крају претвара у стално настањивање у гостујућој земљи.

⁸ О решавању проблема кредита који се олако узме а после не може да се врати, прича Цветко: „Дуг који сам имао регулисао сам преко конкурса. То је кад немаш да вратиш. Не платиш три, четири месеци и јављаш се у један биро да кажеш да немаш и да хоћеш да идеш у конкурс. Објасне ти шта ти треба од папира и колико плаћаш конкурс. Ја сам дао 4000 (швајцарских франака), а био сам дужан 60 000. Те паре врати држава (лични банкрот). Шта да ти раде? Главу неће да ти узму. И мене су други научили. Нисам ја знао да се то тако ради. Швајцарци оду у конкурс с милиони. Ми овако. После конкурса немаш право да узмеш нови кредит. Не смеш да тражиш нови стан. Стари ти нико не дира“.

домовима. Шире и трајније друштвене последице очитују се у депопулацији земље и демографској испражњености неких региона у Србији. О томе да ли је такав мањак радне снаге и репродуктивног становништа благодат или штета за Србију која се деценијама налази у економској и демографској кризи – била би добродошла тема неког другог рада.⁹

Шта о томе мисле сами гастарбајтери? Одговори би се могли уврстити у поражавајуће закључке:

„Ти људи кукају и плачу за прошлошћу и за тим што су градили куће. Па се кају, па зашто ово, зашто оно? Ево један пример из августа ове године. Нађем се са једним мојим другом који има велику кућу у Србији и долази син са женом и кажу да право иду на море. Отац је био очајан јер га син није удостојио ни толико да дође до куће да је обиђе, а био је у граду. Он је отишо на море и после се право вратио у Беч. Није хтео ни двориште да погледа.“ (Славко).

„Погледаје ову околину колико је остала пуста. Прођите по свим кућама. Шта ми имамо од тих кућа? Ништа.“ (Ратиборка).

„Појма немам шта ће бити с тим кућама. Биће као оне напуштене. Порашће коров, трава, неко дрво у авлији...“ (Велимир).

Деца гастарбајтера прве генерације, која су остала у Србији и данас су одрасли људи, често из својих прихода немају довољна средства за одржавање тих кућа, док она деца и унуди који већ увелико живе у иностранству све мање имају интересовање за те куће и жале се што морају да плаћају порез на велике квадратуре које им уопште нису потребне: „Мој унук, који живи у Швајцарској, каже да неће моћи да издржава све ово, колико прозора, колико врата... Ја му кажем 'жени се, двоје, троје деце направи, па им подели, па нек

⁹ Литература о миграцијама показује непостојање јасног одговора на овај проблем који не мучи само нашу земљу: заправо, реч је углавном о двоструким стандардима када се разматра овај феномен. С једне стране, гостујуће земље желе да привуку високообразовано становништво и да га задрже, док се мањак тако квалификованог становништва често сматра штетом због „одлива мозгова“ за земљу порекла, а некад се дају (лажне?) наде да је то „win-win“ стратегија чију ће добробит осетити и земље порекла, али под условом да се високообразовани мигранти једног дана и врате у домовину и примене своја знања и вештине стечене у иностранству, што је, реално гледајући, слабо извесно у свим земљама у којима су плате и услови рада за такво висококвалификовано становништво неповољни и недовољни. С друге стране, постоји велики број нискоквалификованих миграната које потребују гостујуће земље, јер њихово нативно становништво не жели да ради тешке, прљаве, слабо плаћене физичке послове, но они не желе да задрже за стално такве мигранте, упкрос чињеници да се и они претварају временом у стално насељено становништво. Но, и земље порекла их не желе уколико имају проблем са незапосленостју и економском кризом, попут Србије, будући да не знају / не могу да развију програме и подстицајне мере који би ниско или средње образовано становништво вратило у земљу и корисно (само)запослило, па дође нешто попут олакшања и одушка са бироа за незапослене када се такви људи одлуче на радну миграцију.

они плаћају'. Унук се плаши да ће на њега све да спадне. Оно, треба много да се ово одржава. Син неће моћи од мале пензије“, говори Велимир чије бисмо речи могле да уземемо као парадигму гастарбајтерског проблема с кућама. Отворено признају да њихове унук, трећу генерацију, „ништа не вуче доле“.¹⁰

Најчвршћи доказ њихове све чешће одлуке да остану представља учестала појава међу нашим гастарбајтерима да купују станове и куће у иностранству, без обзира да ли су продали своје куће у домовини или нису. Љубица отворено каже да није намеравала да се врати и да жали што су уложили новац у кућу у домовини уместо у Бечу:

„Моја сва фамилија и сва фамилија мога мужа је сазидала куће овде. Ту одмах иза Беча. То су предграђа. Мој сестрић је купио стан преко Дунава. Има их многих... Али, није се могло зидати и овде и тамо... Мотив мојих рођака да зидају овде био је такав да не живе на две стране. Доле су куће сазидали, па продали. Мучили се. Викендом иду кући, па раде, раде... Ни кафу да попију у својој кући. Кад су продали, за те паре купили плацево. Тај плац је био улог банке да им да нови кредит за зидање куће. Нису више могли и оприједелили се. Дјеца су им овдје, иду на факултет, хоће вамо, неће тамо... Уместо да смо кућу с три улаза овде правили, живели бисмо без бриге и плаћања. Ја сам то размишљала, али мој муж није тако хтео. Ја никад нисам мислила да се вратим у Бијељину“.

Где је дом, заправо?

Просторни идентитет, који се исказује кроз питање „ко сам ја, где ја припадам?“, који показује различите облике и мотиве везаности за неки простор и који је подложен променама током животног циклуса, посебно када су мигранти у питању (в. Cuba and Hummon 1993), јавља се као важан чинилац одлуке гастарбајтера: вратити се или остати. Изгледа да осцилирајући модел миграција покушава да разреши ту дилему одржавањем двоструке везаности за оба боравишта, да превазиђе контрадикцију која многе остареле гастарбајтере емотивно тишти: с једне стране је носталгија – „Срце нас вуче доле. Где год идеш, где год живиш, ти се вратиш у своје родно место, своме

¹⁰ Скоро сви истичу да је тешко сада продати куће које махом нико не жели ни да купи, а чак и ако се продају, вреде једва десети део суме уложене у њихову изградњу. Гастарбајтери прве генерације, који су зидали те куће, трпе вишеструку штету: тамо не живе па куће временом полако пропадају (мада смо сазнале да многи плаћају и по 300 евра људима из села да обилазе њихове куће, па чак и да живе у њима само да не буду празне, но има сељана који ни то неће да раде!); многи су сав новац уложили у те куће и задужили се кредитима које морају да враћају па им не остаје много за удобан живот у старости; потом брину како ће њихови наследници то уопште одржавати.

народу“ (Љубица), док су с друге стране разлози који их задржавају у иностранству у коме су провели највећи део свог живота – „Остаћу овде докле год могу. Није нам лоше. Најлепши дани моји су проведени у Бечу (Љубица); „ Јес да је лепо било и не бих на ово стигао никада. Није ми жао што сам био у Аустрији“ (Велимир).

Који разлози их задржавају у иностранству? Покушаћемо да наведемо оним редом по значају који им и сами придају:

1. Деца и унuci. Ово је снажан мотив за останак свим гастарбајтерима који су здружили своје породице у иностранству. Жељу да остану да живе у близини својих потомака посебно исказују жене, којима је овај мотив убедљиво на првом месту. Спремне су да узму држављанство због деце и остану чак и када се њихови мужеве врате у домовину, чинећи неретко заједно с децом „неповратничку коалицију“ насупрот мужевима.¹¹

„Главни разлог свих нас пензионера овде је тај што нас највише вучу дјеца. Мој муж се одлучио да буде код куће. Жене више остају овде с дјецом. Он је отишао доле али кад зима дође, и он дође овамо“ (Љубица).

„Деца су више овде. Треба и они да завршу свој занат, па да и они сачекају пензију“ (Милица).

„Није сваки да воли да дође кући. Који има децу или унучиће, вуче га тамо. Купују куће тамо“ (Велимир).

Деца и заједнички живот с њима или у њиховој близини најважнији је мотив останка и гастарбајтерима других националности који, попут наших, очекују да у старости деца брину о њима, али су свесни да би раздвојеност то онемогућила и стога не желе да се врате у своје домовине (Bolzman et al. 2006, Ganga 2006, de Naas and Fokkema 2010, Markov 2012). Образовање деце и веће шансе за њихово запослење у иностранству додатни су разлог родитељима да одустану од повратка.

2. Здравствена заштита и медицинске услуге. Добре медицинске услуге, добра организованост здравствених установа и близина лекара стоје као веома јак мотив,¹² па чак и онима којима деца живе у Србији то је довољан разлог, понекад, да се не врате кући. Наши саговорници се сви слажу у томе да квалитет здравствених услуга код нас не може да се мери с оним у иностранству где не чекају сатима на ред код лекара, где нема корупције и

¹¹ И код гастарбајтера других националности, поготово код муслиманских жена, отпор повратку и жеља да се остане у иностранству заједно с децом, правећи „неповратничке“ коалиције спрам мужева, веома је изражена (de Naas and Fokkema 2010, 555).

¹² Добре здравствене услуге јављају се као јак мотив мигрантима из Италије да остану у Швајцарској, процењујући италијански здравствени систем лошијим од швајцарског, за разлику од миграната Шпанаца који имају управо супротно мишљење и више цене домаћи здравствени систем (Bolzman et al. 2006, 1370).

улажења преко реда, где помоћ одмах долази, где је снабдевеност болница изврсна, где имају сигурну набавку лекова. Ако се узме у обзир да је велика већина наших гастарбајтера озбиљно нарушеног здравља, јасно је колико је то за њих важан мотив за останак.

„Цело лето била код нас, а овде зими – село је то. Није то то. Највећа разлика је ради лекари. Због лекови је тешко, јер мени помоћ треба све на брзину. Имам астму, шећер, тромбозу, велики претисак, воду исто... тешко је“ (Милица).

„Има и наших људи који се врате у Србију, али мало, можда 5%. Велики проблем је у томе што су многи људи овде болесни. Кући ако одете, док сачекате хитну помоћ, док одете у болницу, код лекара, редови су велики и нисте довољно заштићени. Сада ако се овде неке нешто деси, хитна помоћ је ту за 3 минута. Један од разлога што се људи не враћају је та здравствена брига“ (Славко).

„Остао сам тамо пријављен због лекара. Пре месец дана сам оперисао око у ону велику болницу у Бечу. Не плаћам ништа и лекове добијем фрај. Идем на две, три недеље кад имам неке прегледе, а остатак времена сам овде“ (Велимир).

3. Удобност живота у иностранству. Осећај живота у великом граду и урбани стил живота, макар и сведен, многима се чини привлачнијим од живота на селу. На то посебно указује чињеница да сви гастарбајтери лето проводе у домовини, а зиму у иностранству где имају топле станове, не морају да се брину око огрева, не гацају по благу, не морају зими, по снегу, да сатима путују до првих домова здравља или до већих места где су им продавнице, и слично. Супротно од западноевропских „миграната зарад удобности“ којима су климатски разлози важни па зиме проводе у топлим, јужним крајевима, сви гастарбајтери-пензионери, укључујући и оне пореклом из медитеранских земаља, по правилу се у гостујуће земље, својим другим кућама, враћају на јесен и пред зиму (в. Bolzman et al. 2006, Ganga 2006).

„Идем преко љета стално, а зими не. Кад год се зажелим одем по 10, 15 дана.“ (Љубица).

„Овде сам преко лета. Зими се не задржавам. Тамо сам тих шест месеци због себе. Не могу овде сама да се сналазим и са дрвима. Дођем око 1. маја и останем до краја септембра и онда се враћам. Холандија ми не недостаје, само моја деца. Већ двадесет година живим тако мало тамо, мало овамо.“ (Ратиборка).

Осим тога, лето је период када се гастарбајтери, расути по земљама Европе, срећу код куће у селу, друже се, одлазе на вашаре и сеоске заветине који им у социјалном смислу пуно значе, организују различите свечаности (свадбе, крштења), помажу око жетве и других послова, или напросто уживају и троше у доколици. Њихове куће су им постали летњиковци.

4. Нарушени породични односи и међугенерациски сукоби. Постоје, наравно, многи случајеви нарушених односа родитеља и деце, поготово је то често код подељених породица, у којима су родитељи отишли на рад у иностранство и отуђили се од деце која су остала и одрасла без њих у Србији. Сада те две генерације немају више заједнички језик ни сличне навике. У таквим околностима, многи остарели гастарбајтери одлучују да остану у иностранству бежећи од породичних конфликта.¹³

„Или неће да дођу зато што му се нешто не свиђа овде или не може да се сложи са сином и снајом или са унуком“ (Лале).

„Више остају. Сасвим мало се враћа. Главни разлог је ради свога мира. Они који су овде радили, а деца су им доле... знате како је то. Они задрже свој мали стан. Стан је мањи него кад су радили, зато што су и пензије мање. Нађу собу, кухињу, вц и то мало плате да имају свој мир. Ако су деца доле, а стари овде они седе овде докле могу да издрже и имају свој мир. Е, кад се заиста разболе, онда иду кући кад су већ јако стари. Кад овде више немају помоћ са никаквих страна“ (Љубица).

5. Усамљеност и отуђеност од домаће средине. Иако се, можда, на први поглед чини да ово не би требало да им представља проблем, управо је супротно од тога. Многа села у Србији су скоро пушта, из различитих економских и демографских разлога, највише због миграција, било унутрашњих било спољашњих. Остарели гастарбајтери, када се врате у родно село, поготово ако је оно у брдима и далеко од главних саобраћајница, осећају се напросто усамљено и изоловано и страхују, ако се разболе или им се нешто друго лоше деси, да неће имати кога да позову у помоћ нити да се на неког ослоне:

„Није лако. Самоћа је много тешка. Сви се изређају (мисли на децу и унуке који лети дођу) али када оду, онда будеш сам. То ми је тешко много. Зими сам сам. Самоћа те убија више него не знам шта и да си здрав“ (Миодраг).

Све више гастарбајтера признаје да су, због дугог одсуства, изгубили друштвене везе које су некада имали у родном месту, да се понекад осећају отуђено тамо где су то најмање очекивали – у домовини:

„Кад дођем овде ја не могу да зовем неке људе да дођу код мене да играмо карте, да се дружимо. Они су стекли свој живот. Имају неке њихове нове пријатеље. Ми смо изашли из тог ланца. Овде смо изгубили пријатеље. Родитељи су умрли. И шта ми имамо?“ (Ратиборка).

¹³ Конфликтне породичне односе и међугенерациски јаз подељених мигрантских породица бележе истраживачи и код миграната других националности (в. нпр. de Naas and Fokkema 2010, Hunter 2011, Markov 2012).

Осцилирајућа кретања гастарбајтера

Наши гастарбајтери у пензији решили су, већином, да остану у иностранству. Променили су своје навике, своје приоритете, схватили да припадају тамо где су њихова деца и унучи, а не где су њихове саграђене куће у родном месту. То је, без сумње, променило њихову перцепцију о томе – где је дом. Решили су да остану, неки чак и по цену пуког преживљавања, тамо где живе они с којима се добро разумеју, с којима већ деценијама деле исту мигрантску судбину и исте проблеме.

У суштини, одлука да се не врате нема у себи толико економску колико има *социјалну димензију*, и то је то ново откриће које је упало у очи многим истраживачима (Ganga 2006, 1409). Уколико их је у младости жеља за зарадом одвела у иностранство, у старости их потреба да задрже блиске породичне и шире друштвене везе, да побегну од усамљености, задржава тамо где су провели већи део живота и где су изградили социјална упоришта.

Важно је, такође, истаћи да су *осцилирајуће или пендулум миграције*, које су толико привукле пажњу последњих година, заправо „модус вивенди“ наших гастарбајтера прве и друге генерације, који су долазили кући два до три пута годишње, за одмор и празнике. То није, дакле, сасвим нови модел како се на први поглед чини, али нова је њихова одлука да с таквим моделом живота наставе и у старости, након одласка у пензију чиме је престао њихов статус „привременог радника“ у иностранству. Ослобођени стега радног времена, гастарбајтери у пензији могу да долазе чешће и да остају дуже, па им је због тога, да би се разликовали од повратника, приписана одредница „сезонских миграната“ (Ganga 2006, 1408). Такав модел, надаље, предузимају, под принудом европских прописа, и сви наши гастарбајтери који примају социјалну помоћ и социјалну (тзв. „старачку“) пензију, будући да им је максимално дозвољен боравак ван гостујуће земље 60 дана, стога се и они јављају као сезонски посетиоци својих родних села, мада ороченог боравка, што их уједно и спречава да се дефинитивно врате уколико желе да задрже инострану социјалну помоћ.

С трећом генерацијом, како их зову у Европи – „особа с мигрантским коренима“, вероватно ћемо се сусрести с неким новим облицима миграција, који се и сада већ називају. Можда ће се трећа генерација, рођена и одрасла у Европи, под своју старост одлучити на варијанту „миграција зарад удобности“ и неко време током године проводити у српским селима, у кућама својих предака, уколико им таква опција буде била довољно примамљива, а куће преживе проток времена и могуће небриге. Можда ће их продати и заборавити своје корене, а Србија сведочити о новим мигрантима – насељеницима у некадашњим гастарбајтерским кућама. До тада, како ствари стоје, наше гастарбајтере-пензионере сусретаћемо углавном по Европи.

Литература

- Ackers, Louise and Peter Dwyer. 2004. „Fixed laws, fluid lives: the citizenship status of post-retirement migrants in the European Union.“ *Ageing and Society* 24 (3): 451–475.
- Antonijević, Dragana. 2012. „Faktori izgradnje kulturnog identiteta radnih migranata iz Srbije.“ *Etnološko-antropološke sveske* n. s. 20 =9: 21-34.
- Antonijević, Dragana. 2013. *Stranac ovde, stranac tamo: antropološko istraživanje kulturnog identiteta gastarbajtera*. Beograd: Srpski genealoški centar - Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Bolzman, Claudio, Rosita Fibbi and Marie Vial. 2006. „What To Do After Retirement? Elderly Migrants and the Question of Return.“ *Journal of Ethnic and Migration Studies* 32 (8): 1359–1375.
- Casado-Diaz, M. A., C. Kaiser, and A. M. Warnes. 2004. “Northern European Retirement Residents in Nine Southern European Countries: Characteristics, Motivations and Adjustment.” *Ageing and Society* 24 (3): 353–382.
- Cassarino, Jean-Pierre. 2004. „Theorising Return Migration: The Conceptual Approach to Return Migrants Revisited.“ *International Journal on Multicultural Societies (IJMS)* 6 (2): 253–279.
- Cesare, Francesco. 1974. „Expectations and Reality: A Case Study of Return Migration from the United States to Southern Italy.“ *International Migration Review* 8 (2): 245–262.
- Cohen, Rina and Gerald Gold. 1997. „Constructing Ethnicity: Myth of Return and Modes of Exclusion among Israelis in Toronto.“ *International Migration* 35 (3): 373–394.
- Constant, Amelie and Douglas Massey. 2002. „Return Migration by German Guestworkers: Neoclassical versus New Economic Theories.“ *International Migration* 40 (84): 5–38.
- Cuba, Lee and David M. Hummon. 1993. „Constructing a Sense of Home: Place Affiliation and Migration across the Life Cycle.“ *Sociological Forum* 8 (4): 547–572.
- Čapo, Jasna. 2012. "Not a Soul Can Plan to Return for Sure!' Double Homing Desire of Croatian Migrants in Germany“. In *Migration and Identity. Historical, Cultural and Linguistic Dimensions of Mobility in the Balkans*, ed. Petko Hristov, 38-48. Sofia: Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum Bulgarian Academy of Sciences – Paradigma.
- Čapo Žmegač, Jasna. 2010. "Return Migration: The Changing Faces and Challenging Facets of a Field of Study". In *Migration in, from, and to Southeastern Europe*, eds. Klaus Roth and Jutta Lauth Bacas (eds.), Part 2, Ways and Strategies of Migrating. *Ethnologia Balkanica* 14: 227–245.

- de Haas, Hein and Tineke Fokkema. 2010. „Intra-Household Conflicts in Migration Decisionmaking: Return and Pendulum Migration in Morocco.“ *Population and Development Review* 36 (3): 541–561.
- Ganga, Deianira. 2006. „From Potential Returnees into Settlers: Nottingham's Older Italians.“ *Journal of Ethnic and Migration Studies* 32 (8): 1395–1413.
- Glick Schiller, Nina, Linda Basch and Cristina Szanton Blanc. 1995. „From Immigrant to Transmigrant: Theorizing Transnational Migration.“ *Anthropological Quarterly* 68 (1): 48–63.
- Gmelch, George. 1980. „Return Migration.“ *Annual Review of Anthropology* 9: 135–159.
- Guarnizo, Luis Eduardo. 2003. „The Economics of Transnational Living.“ *International Migration Review* 37 (3): 666–699.
- Hunter, Alistair. 2011. „Theory and Practice of Return Migration at Retirement: The Case of Migrant Worker Hostel Residents in France.“ *Population, Space and Place* 17 (2): 179–192.
- King, Russell. 2002. „Towards a New Map of European Migration.“ *International Journal of Population Geography* 8: 89–106
- King, Russell, Anthony M. Warnes, and Allan M. Williams. 1998. „International Retirement Migration in Europe.“ *International Journal of Population Geography* 4: 91–111.
- Klimt, Andrea. 1989. „Returning 'Home': Portuguese Migrant Notions of Temporariness, Permanence, and Commitment.“ *New German Critique* 46: 47–70.
- Klimt, Andrea. 2000. „European Spaces: Portuguese Migrants' Notions of Home and Belonging.“ *Diaspora* 9 (2): 259–285.
- Litwin, Howard and Elazar Leshem. 2008. „Late-Life Migration, Work Status, and Survival: The Case of Older Immigrants from the Former Soviet Union in Israel.“ *International Migration Review* 42 (4): 903–925.
- Margolis, Maxine S. 1995. „Transnationalism and Popular Culture: The Case of Brazilian Immigrants in the United States.“ *Journal of Popular Culture* 29: 29–41.
- Markov, Ivaylo. 2012. „Migration, Household and Decision-Making Conflicts: The Case of Albanians from the Republic of Macedonia.“ In *Migration and Identity. Historical, Cultural and Linguistic Dimensions of Mobility in the Balkans*, ed. Petko Hristov, 115–129. Sofia: Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum Bulgarian Academy of Sciences – Paradigma.
- Milosavljević, Ljubica. 2011. „Upravljanje vremenom i njegovo vrednovanje kod starijih pripadnika društva.“ *Antropologija* 11 (1): 143–159.

- Milosavljević, Ljubica. 2012. *Ogledi iz antropologije starosti*. Beograd: Srpski genealoški centar: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Milosavljević, Ljubica i Dragana Antonijević. 2015. „Starački domovi kao perspektiva i realnost starih gastarbajtera.“ *Etnoantropološki problemi* 10 (2): 333–355.
- Ruhs, Martin. 2006. „The potential of temporary migration programmes in future international migration policy.“ *International Labour Review* 145 (1–2): 7–30.
- Vertovec, Steven. 2004. „Migrant Transnationalism and Modes of Transformation.“ *International Migration Review* 38 (3): 970–1001.
- Warnes, Anthony M, K. Friedrich, L. Kellaher and S. Torres. 2004. „The diversity and welfare of older migrants in Europe.“ *Ageing and Society* 24 (3): 307–326.
- Warnes, Anthony M. and Allan Williams. 2006. „Older Migrants in Europe: A New Focus for Migration Studies.“ *Journal of Ethnic and Migration Studies* 32 (8): 1257–1281.
- White, Paul. 2006. „Migrant Populations Approaching Old Age: Prospects in Europe.“ *Journal of Ethnic and Migration Studies* 32 (8): 1283–1300.
- Williams, Allan M., Russell King, and Tony Warnes. 1997. „A Place in the Sun: International Retirement Migration from Northern to Southern Europe.“ *European Urban and Regional Studies* 4 (2): 115–134.
- Wiseman Robert F. and Curtis C. Roseman. 1979. „A Typology of Elderly Migration Based on the Decision Making Process.“ *Economic Geography* 55 (4): 324–337.

Примљено / Received: 19. 10. 2015.

Прихваћено / Accepted: 22. 02. 2016.